

УДК: 371.3/575.2

DOI 10.33514/1694-7851-2023-1-278-281

Турсбек кызы Нуржан
окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

И. АРАБАЕВДИН «АЛИППЕСИНДЕГИ» ҮЙРӨТҮҮ ЫКМАСЫ

Аннотация: Макалада кыргыз алфавитинин пайда болуу тарыхы, алгачкы агартуучу И. Арабаевдин «Кыргыз алиппе-бээси», мугалимдер үчүн «Саамалык» жана Кусейин Карасай уулу менен «Жаңылык» аттуу алиппелеринин алган орду, өзгөчөлүктөрү иликтөөгө алынган. Ошондой эле маани – маңызы, негизги мазмуну чагылдырылды. Бул эмгектерде кыргыз элинин билимдүү, сабаттуу болууга кошкон салымы каралган.

Өзөктүү сөздөр: алиппе, тамга, тыбыш, үндүү тыбыш, алфавит, кыбачы, сөз, сүйлөм, агартуучу, китеп, метод, окуу китеби.

Турсбек кызы Нуржан
преподаватель

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ В «АЗБУКЕ» И. АРАБАЕВА

Аннотация: Статья посвящена педагогу-ученому И. Арабаеву, создавшему кыргызский алфавит. В статье представлены алфавиты И. Арабаева под названием “Кыргызский алфавит”, “Саамалык” для учителей и “Жаңылык” с Кусейном Карасай уулу. Так же в статье отражаются основное содержание и значимость данных работ. В основе трудов вклад кыргызского народа в образование и его качество.

Ключевые слова: алфавит, буква, звук, гласный звук, алфавит, слово, предложение, просветитель, учебник, метод, книга.

Turusbek kyzy Nurzhan
Lecturer

Kyrgyz State University named after I. Arabyaev

METHODS OF TEACHING IN THE ALPHABET OF I. ARABAEV

Annotation: This scientific article is devoted to the history of the Kyrgyz alphabet. In the article I. Arabyaev's presentation entitled «Kyrgyz alphabet» «Saamalyk» for teachers, as well as «Alippe», called «Zhanylyk» with Kuseiin Karasayeva. The meaning and main content were also reflected. In these works, the contribution of the Kyrgyz people to education and literacy is considered.

Key words: alphabet, letter, sound, vowel, alphabet, word, sentence, enlightener, method, book, textbook.

Ар бир улуттун сыймыгы болгон агартуучулары, илимпоздору, жазуучулары, мамлекеттик ишмерлери бар. Кыргыз элинин да сыймыктана турган инсандары көп, алардын ичинен И.Арабаев илим-билимдин түптөлүшүнө биринчи кадам таштаган адам болуп саналат. «Калк кыйырынан сурулуп чыккан биринчи агартуучу – И. Арабаев. Ал илим-билимдин жарыкчылыгына биринчи чыйыр салган адам»-деп Т.Сыдыкбеков да бекеринен баалаган эмес чыгаар.

Кылым карыткан кыргыз элибиз кыйын замандарды башынан кечирип келсе да, байыртадан эле сабаттуу болууга, илим-билимге сугарылып, өнүгүп- өсүп келген кадырман калк катары азыркы учурда мектептерде балдарды окутуп, тарбия берип келебиз. Сабаттуулукка умтулуунун таржымалына карап келе турган болсок, И.Арабаевдин алгачкы окуу китептери жарык көргөндүгүн тастыктайбыз.

Революцияга чейин өз эне тилинде жазуусу болбогон кыргыз эли биринчи ирээтте окуу куралдарын, окуу пландарын жана программаларын түзүү гана эмес, 1924-жылга чейин кыргыз элинин алфавитинин да болбогондугу, өзбек, казак ж.б. түрк элдерине караганда эки эсе кыйынчылык туудурган. Ошондуктан, баарынан мурда, алдыда турган же биринчи милдет – алфавит маселесин иштеп чыгуу болгон эле. Бирок буга карабастан, кыргыз жергесинде 1918-жылдан тартып, советтик мектептер иштей баштаган.

Кыргыз элинин революцияга чейин ичкерки шаарларга барып билим алган бирин-серин интеллигенттери да болгон. Ошондой интеллигенттердин бирөө Ишенаалы Арабай уулу эле. Ишенаалы Арабай уулу «Медрессе Галияда» окуп жүргөн кезинде эле билими терең, ой-сезимдүү алдыңкы студенттердин бири болгон.

1917-жылдын Октябрь революциясынын жеңиши менен ал Кытайдан тууган жерине кайтып келген. Оренбург шаарына барып чоң жыйынга катышып, Кытайдагы калган кыргыздарды өз жерине алып келүү маселесин көтөргөн. 1918-жылы экинчи жолу Кытайдагы кыргыздарга барып, алардын Кыргызстанга келүү иштерине катышкан.

Агартуучу жаңы орногон советтик бийликти кубануу менен кабыл алган. Бүт өмүрүн элдин сабатсыздыгын жоюуга арнаган иштерге жаңы бийликтин карапайым калкты агартуу саясаты өтө жаккан. Бир катар жооптуу кызматтарда иштеп, өлкөнүн коомдук жана саясий иштерине активдүү катышкан, аны менен бирге кыргыз мектептерине даярдай турган алгачкы курстарды уюштурган.

Замандаштарынын жана андан окууну бүтүп чыккан окуучуларынын эскерүүсүнө караганда, алгачкы учурда боз үйлөрдө жүргүзүлсө, кийинчерээк окуучулар кадимки партага отуруп, доскага жазуу менен эсеп, география, жаратылыш таануу сабактарын үйрөткөн. Өзү даярдап басмадан чыккан китептерин пайдаланып, тез жазуу жана окуу ыкмаларын өздөштүрүүгө киришкен экен.

Совет бийлиги тарабынан калайык-калктын агартуу, сабатсыздыкты жоюу маселеси биринчи даражадагы милдет катары курч коюлат. Ошондо И.Арабаев эки эселенген кайраты менен активдүү киришкен. Шакирттери менен бирдикте кыргыз алфавитин түзүп, мындан соң “Алип-бээ” (1924), “Кыргыз алип-бээси” (1925), “Жазуу жолунда саамалык”(1925), “Сабатсыздыкты жоюу куралы” (1925), “Жанылык”(1928), “Биздин мектеп балдар үчүн алип-бээ” (1930) аттуу учурундагы эл үчүн абадай зарыл болгон окуу китептерин, окуу колдонмолорун жазып, биринин артынан бирин тартуулаган [3].

1912-жылы “Жазуу өрнөктөрү” (таза жазуунун үлгүлөрү) аттуу китепти чыгарган. Бул 35-беттен туруп, мында жазуу эрежелери каллиграфиянын (тамгаларды кооз жазуу) үлгүлөрү берилген. Ошол эле жылы “Оренбургдан Ташкенге келген эскерүү” аттуу очерки “Айкан” журналынын 1-санына басылган.

И.Сарсекеев деген казак студент менен бирдикте казак жана кыргыз балдарына арнап, “Алип-бээ Жаки төтө окуу” [2]-деген окуу китебин жазган. Китепте ө, ү, ң тамгалары пайдаланылган эмес. Өз учурунда Ишенаалы Арабай уулу менен Сарсекеевдин жазган бул «Алип-бээ Жаки төтө» окуусу балдарга тез кат тааныта турган, элге кеңири белгилүү китеп болгон.

1924-жылы Ишенаалы Арабай уулунун бул китеби «Кыргыз алип-бээси»[3] деген ат менен Ташкентте чыккан. Бул китебинде 25 тамга жана үч үндүү тамганын (о, у, и) ордуна колдонулган ичкертүү белгиси «кыбачы» болгон. Бул элибиздин тарыхындагы эстен кеткис эң чоң окуя болгон. Анткени ушул “Алиппедеги”[3] баштап кыргыз элинин билимге, маданиятка карай жолу ачылганы белгилүү.

Кыргыз «Алип-бээсин» ичинде кыргыз элинин фольклорунан макалдардан, айтыштардын жана кара сөз менен айтылган элдик тамсилдердин жана эл ырларынын үлгүлөрү бар[2]. 1926-жылы кыргыз мугалимдерине колдонмо иретинде «Саамалык» аттуу кичине китепче жазып, анда 11 сабактын үлгүсүн берген.

1928-жылы Ишенаалы Арабай уулу жана Кусейин Карасай уулу тарабынан латын тамгасы менен сабатсыз чоңдор үчүн «Жанылык» аттуу алип-бээ китеби түзүлүп, ал Фрунзе шаарында

ошол эле жылы “Кыргызмамбас” тарабынан басылып чыккан. Чоңдордун сабатсыздыгын жоюуга арналган, кыргызча эң биринчи басылган китеп ошол китеп эле.

Ишенаалы Арабай уулу жана Кусейин Карасай уулу түзгөн бул алип-бээсинде «Жаңылык» деп бекеринен ат коюшкан эмес, бул латын тамгасында басылган биринчи жаңы китептин ошол мезгилдеги орду өтө чоң болуучу.

Өз кезегинде «Жаңылык» [1] алип-бээсиндеги айрыкча топтолуп айта турган жакшы сапат алип-бээ сабатсыз чоңдорго 24 тамганы таанытып, алардын сабатсыздыгын жоюу менен гана чектелбей, илимдин түрдүү тармактарынан кабардар кылууга умтулгандыгын көрүүгө болот.

Муну китепте: кыргызча-орусча ай аттары, кыргызча күн аттары, жыл эсеби, арабча-римче цифралардын жазылышы жана кыргыздын жеринин аянты, малынын саны, кыргыз элинин саны, кыргыз жеринде жашаган түрдүү улуттардын саны берилген маалыматтардан көрүүгө болот. Мисалга алсак,

Таблица-1

Жаңылык алиппесиндеги кыргызча, орусча, латынча ай аттарынын берилиши:

<i>Кыргызча</i>	<i>Орусча</i>	<i>Латынча</i>
<i>Бирдин айы</i>	<i>Январь</i>	Bbrdbn ajb
Жалган Куран	<i>Февраль</i>	Calqan quran
Чын Куран	<i>Март</i>	Cdn quran
Бугу	<i>Апрель</i>	Budu
Кулжа	<i>Май</i>	qulea
Теке	<i>Июнь</i>	teke
Баш оона	<i>Июль</i>	Bas oona
Аяк оона	<i>Август</i>	ajad oona
Тогуздун айы	<i>Сентябрь</i>	tooquzdun ajb
Жетинин айы	<i>Октябрь</i>	Cetdnbn aji
Бештин айы	<i>Ноябрь</i>	Bestan ajb
Үчтүн айы	<i>Декабрь</i>	ustun ajb[1]

Кыргызча жыл аттары:

1. Чычкан
2. Уй
3. Барс(Арстан)
4. Коён
5. Улуу(Маймыл)
6. Жылан
7. Жылкы
8. Кой
9. Мечин
10. Тоок
11. Ит
12. Доңуз [1]

Мындан сырткары, аталган эмгегинде кыска саясий макалдар бар. Алсак, жер туурасында Лениндин айтканы, он алтынчы жыл, Май майрам ж.б. Китептин үйрөтүү тартиби тамгаларды өздөштүрүүгө карата болгон оор, жеңилдигине жараша өзгөрүлүп -а тамгасынан кийин сөздө көп кезигет турган -т, -с, -ө тамгаларынан берип, мисалдары да абдан жеңил, окуучуларга түшүнүктүү сөздөрдөн алынган.

“Алиппе” – билимдердин башаты болуп саналат, себеби алгач мектеп босогосун аттаган баланын билим дүйнөсүнө эшик ачып, алгачкы кадам таштаганда ушул окуу китебинен башталат. Ушул китептен тамга таанып, тамгаларды кураштырып, сабаттуу окуганды үйрөнөт.

И.Арабаевдин “Алиппесинде”[2] тамга үйрөтүү А, Д-Р ариптери менен башталат. Ушул үч тамганы үйрөткөндөн кийин, алардан кураштырып сөз жасалат. Андан кийин А-Л, Ш, С, Т тамгалары үйрөтүлгөн. Андан ары ушинтип улам жаңы тамга үйрөтүлүп, ошол тамгалар катышкан сөздөр, сүйлөмдөр, үйрөтүлө баштаган. Тамгалар толук үйрөтүлгөндөн кийин тууган-тушкандардын, кийимдердин, оюндардын, адамдын дене мүчөлөрүнүн, кыргыз оюндарынын аталыштарын, тамак-аштарынын аталыштары, өсүмдүктөрдүн аталыштары ж.б. берилген. И.Арабаевдин тамга үйрөтүү менен дароо эле ошол тамгалардан сөз курап, сүйлөм түзө билишин үйрөтүү методу тез окуп үйрөнүүгө шарт түзгөн.

Кыргыз “Алиппесинин” атасы, кыргыз адабиятынын үлгүлөрүн алгачкы жыйноочу, кыргыз тилин окутуунун методикасы илимине биринчи чыйыр салган, улуу инсан И. Арабаевдин эмгектери тууралуу, айрыкча “Алиппе” окуу китеби жөнүндө көп айтылып, көп жазылды. Ысымын белгилүү жогорку окуу жайы И. Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик Университети алып жүрөт.

2022- жылы И. Арабаевдин 140 – жылдыгына карата жогорку деңгээлде иш-чаралар болду. Алсак, “Кыргыз фильм” тарабынан көркөм тасма тартылды. И. Арабаевдин 5 томдук китеби чыгарылды, И. Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик Университетинин музейинин бир бөлүгүн агартуусунун ишмердүүлүгүнө арналды. Демек, бүгүнкү күндө да өз ысымын бийик көтөрүп келүүдө.

Анара Арабаева “Чоң атабыз үйдө да балдарды окууга үйрөтчү экен” аттуу маегинде төмөндөгүдөй маалыматтарды айтып берди.

“Арабаевдин урпактарынын арасында агартуучулук жолду тандап, мугалим болгондор арбын. Алардын бири Өмүрбек атабыздын Баймырза деген уулунун кыздары Майрамкан жана Нурипа Арабаевалар. Майрамкан эже И. Арабаев жөнүндө фильм тартылып жатканда барган экен. 140- жылдыкка даярданып жүрүп, жакында каза болуп калды. Нурипа учурда ардактуу эс алууда” – деп И. Арабаевдин чөбөрөлөрү жөнүндө маалымат берген. [4] Демек, И. Арабаевдин тукуму да, анын жолун улагандар да жок эмес бар. И. Арабаевдин мурастарын бүгүнкү күнгө, келечекке кызмат кылуучу баалуу дөөлөт катары аныкталгандыгы менен айырмаланат.

Жыйынтыктап айтканда, туңгуч агартуучу, окумуштуу И.Арабаев кылым карыткан кыргыз элин билимдүү, сабаттуу болууга болгон зор, баа жеткис эмгеги бүгүнкү күнгө чейин иликтөөгө алынып, окутулуп жатат. Агартуу жаатындагы ишмердиги жалпы кыргыз элинин сабаттуу болуусуна өбөлгө болуп, ал жазган “Алиппе” улам жаңыланып олтуруп азыркы кезге чейин жеткен. Башка китептери да үлгү болуп иш. Азыркы замандын өнүгүшү менен, интерактивдүү методдор менен балдарга жаш, тажрыйбалуу мектептерде, жогорку окуу жайларда окутулуп билим берип жатышат.

Колдонулган адабияттар:

1. Ишенаалы Арабай уулу, Кусейин Карасай уулу. Жаңылык. – Ф., 1928 32-б.
2. Ишенаалы Арабай уулу. Кыргыз алиппе-бээси, [2]. – Ташкент, 1924
3. Ишенаалы Арабай уулу. Саамалык. – Ф., 1926
4. Рысбаев С. Алиппе. – Б., 1998.
5. Т.А.Абдырахманов, А.Э.Кубатова, Ж.Р. Байдилдеев “Эки доор инсаны Эшенаалы Арабаев” Бишкек-2013-жыл.
6. Эркин Тоо газетасын 1992-ж./102 “Алиппебиз” Арабаевден башталган А. Осмонкуловдун макаласы
7. С. Байгазиев. Кыргыз элинин биринчи мугалимдери. – Б., 1998-ж. [3], 6-б.
8. Назарбекова К.У., Элтузерова Г.Ж., Досалиева Р.К. Кыргыз тили. – Б., 2013.
9. Эшенаалы Арабаев “Кенже балдарга”, “Баалуулуктарыбыз” 2-китеп
10. Арабаев пресс газетасы 2022-жыл /04(02) “Чоң атабыз үйдө да балдарды окууга үйрөтчү экен” 2-бет [4]

Рецензент: филол. илим. канд, доц. Абдыкалыкова А.